

Jog

történeti szemle

2016
3. szám

BUDAPEST · DEBRECEN · GYŐR · MISKOLC · PÉCS · SZEGED

Állam- és Jogtudomány jogtörténet nélkül?

A TARTALOMBÓL

Jogtörténet – jogi kultúra

Büntetőjog-történeti
dogmatikai alapkérdések.
Rendszertani kísérletek
a korai magyar büntetőjogi
kodifikációban

Jogtörténet – kultúrtörténet

Közjogi hagyományok
és jogtörténet

A szovjet típusú
diktatúra korszakának jogtörténeti
kérdései

Összehasonlító jogtörténet:
egy módszertani kísérlet

A jelenkori jogtörténet-tudomány

Börtönügy a jogtörténet tükrében
(európai adaptációk, modellek)

A jogtörténet,
mint tantárgy pozíciójáról,
feladatairól és jelentéséről

Hajnik Imre

TARTALOM

MÁTHÉ Gábor – Jogtörténet – jogi kultúra	1
BALOGH Elemér – Büntetőjog-történeti dogmatikai alapkérdések. Rendszertani kísérletek a korai magyar büntetőjogi kodifikációban	3
SZABÓ Béla – Jogtörténet – kultúrtörténet	12
SZABÓ István – Közjogi hagyományok és jogtörténet	20
HORVÁTH Attila – A szovjet típusú diktatúra korszakának jogtörténeti kérdései	23
FÖLDI András – Összehasonlító jogtörténet: egy módszertani kísérlet	30
STIPTA István – A jelenkori jogtörténet-tudomány	36
MEZEY Barna – Börtönügy a jogtörténet tükrében (európai adaptációk, modellek)	40
OGRIS, Werner – A jogtörténet, mint tantárgy pozíciójáról, feladatairól és jelentéséről (Fordította: MIREISZ Tímea)	47

A címlapon: Hajnik Imre

(Pest, 1840. április 5.– Budapest, 1902. augusztus 3.)

Jogtörténész, az MTA tagja. A személyéhez kötődik a tudományos igényű magyar jogtörténetírás megteremtése, valamint kiemelkedő szerepet töltött be a magyar jogtörténet módszertanának kidolgozásában.

Jog

történeti szemle

A kiadvány megjelenését a Nemzeti Közszolgálati Egyetem támogatja.

Nemzetközi szerkesztőbizottság:

Dr. Wilhelm Brauner (Bécs), Dr. Izsák Lajos (a szerkesztőbizottság elnöke), Dr. Peeter Järvelaid (Tallinn), Dr. Günter Jerouschek (Jéna),
Dr. Srđan Šarkić (Újvidék), Dr. Kurt Seelmann (Bázel), Dr. Erik Štenpien (Kassa), Dr. Martin Löhnig (Regensburg)

Szerkesztőség: Dr. Barna Attila, Dr. Béli Gábor, Dr. Homoki-Nagy Mária, Dr. Koncz Ibolya, Dr. Máthé Gábor,
Dr. Mezey Barna, Dr. Révész T. Mihály, Dr. Stipta István, Dr. Szabó Béla

Főszerkesztő: Dr. Mezey Barna
Szerkesztő: Dr. Losonczy Eszter

A szerkesztőség címe: 1053 Budapest, Egyetem tér 1–3., II. em. 211. Tel./fax: 411-6518

ISSN 0237-7284

Kiadja a Debreceni Egyetem Jogtörténeti Tanszéke, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszéke,
a Károli Gáspár Református Egyetem Jogtörténeti–Jogelméleti Intézete, a Miskolci Egyetem Jogtörténeti Tanszéke,
a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Állam- és Közigazgatástörténeti Tanszéke, a Pécsi Tudományegyetem Jogtörténeti Tanszéke,
a Széchenyi István Egyetem Jogtörténeti Tanszéke, a Szegedi Tudományegyetem Magyar Jogtörténeti Tanszéke

Felelős kiadó: Dr. Mezey Barna
Kiadói munkálatok: Gondolat Kiadó

- ¹ A nyilvános gonoszított elkövetésén rajta kapott nemes esetéről van szó, akire paraszt is kezét emelhetett, a nevezetes *primae nonus* rendelkezése: „*Violatur tamen haec libertas in factis causisque criminalibus, puta homicidio deliberato, villarum combustione furtoque et rapina, seu latrocinio, atque etiam violenti adulterio, in quibus honorem titulumque et libertatem nobilitatis, quilibet amittit. Et si poterit, etiam per rusticam manum in loco delicti et criminis commissi, libere semper talis detineri et juxta suos excessus condemnari puniri merito valebit.*” Pars I, Tit. 9. § 2.
- ² Vö. Nagy Ferenc: *Régi és új tendenciák a büntetőjogban és a büntetőjog-tudományban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2013. A 19. század végére, a kodifikációval megszilárdult (belső) büntetőjogi dogmatikai réteg ma is tartja magát, arra a 20. század vége óta újabb, alkotmányos (lásd pl. Szomora Zsolt: *Alkotmány és anyagi büntetőjog. A büntetőjog-alkalmazás alkotmányosságának egyes kérdései*.

Iurisperitus Kiadó, Szeged, 2015) és európai uniós jogrétegek ráködnek (lásd pl. Karsai Krisztina: *Alapelvei [r]evolúció az európai büntetőjogban*. Iurisperitus Kiadó, Szeged, 2015).

- ³ Az operátum kiváló feldolgozását a húszesztendő Bónis György végezte el: *A magyar büntető törvénykönyv első javaslata 1712-ben*. (Angyal Szeminárium Kiadványai 26), Budapest, 1934.
- ⁴ Az osztrák–magyar büntetőjog-történet kapcsolatát illetően vö. Bató Szilvia: *Möglichkeiten der Erforschung der österreichisch-ungarischen strafrechtlichen Beziehungen*. In Peres, Zsuzsanna – Delacasse, Krisztina – Hornyák, Szabolcs – Juhász, Botond (szerk.): *Turning Points and Breaklines: 4th Yearbook Young Legal History*. Martin Meidenbauer Verlag, München, 2009, 81–100.
- ⁵ A tervezet részletesebb ismertetését lásd egy másik tanulmányomban: *A magyar büntetőjogi dogmatika kezdetei. Jogtörténeti Szemle*, 2008/4, 3–5. o.

Szabó Béla

Jogtörténet – kultúrtörténet*

Ha valamelyikünk előre tanulmányozta mai konferenciánk programját, bizonyosan némi meglepődéssel vehette tudomásul, hogy egy bizonyos témakör kapcsán nem az fog beszélni, aki akár több évtizedes munkássága, vagy akár a hazai jogtörténeti kutatásokra hosszú évek alatt megszerzett, mindig jóindulatú rálátása révén joggal választhatta volna a „*Jogtörténet – Kultúrtörténet*” előadás címet. (Természetesen Kajtár,¹ Mezey² és Stipta³ professzorokra kell gondolnunk.) Hadd adjam elő a saját védelmemre, hogy bitorlóként való megjelenésem nem egyedül az én bűnöm. A konferencia szervezőjének tarkómhoz szorított telefonja idézte elő azt, hogy most talán olyan témáról beszélek, amit más bizony sokkal nagyobb szakmaisággal tudna elővezetni a konferencia tudós és kritikus közönsége számára.

Konferenciánk címében benne rejlik az apologetikus indíttatás. Már megint védekezünk? „*Wozu Rechtsgeschichte?*”

Ez csak azért érdekes a saját témám szempontjából, mert ha igen, akkor tulajdonképpen kettős önigazolásra kellene törekednem. Ennek során kettős iga alól kellene az előadás témáját képező megközelítést mentenem, annak a sajnálatos *bonmot*-nak a szellemében, mely szerint a jogtörténet „*a jogászok szemében szálla, a történészek szerint pedig döreség*”.⁴ Sőt a jogi kultúrtörténet, aminek

jelentőségéről és – óvatosan – hasznáról beszélni akarok, még a jogtörténészek többségének szemében is (a jelenlévők persze mindig kivételek) a segédtudomány, a „szolgálólány” szerepére van kárhoztatva.

A Máthé Gábor bölcsességének köszönhető előadás-cím ezen többszintű apológia mellett arra is lehetőséget kínál nekem, hogy szembesüljek saját magam évtizedes törekvésével, amelyek – legalábbis eddigi hitem szerint – a kora újkori Magyarország jogi kulturáltságának különböző aspektusait súrolgatták.

Figyelmeztetve, hogy jó néhány alapfogalmat – eléggé el nem ítéhető módon – ismertnek vélelmezek majd, lássuk, mit adhatok elő közös „döreségünk” védelmére?

Német jogtörténész kollégáink, akikre hagyományosan a magyar jogtörténészek is gyakran vetik „vigyázó szemüket”, ciklikusan visszatérően felvetik a jogtörténeti kutatások értelmére, illetve hasznára vonatkozó, valamint ezen kutatások módszertani lehetőségeit firtató kérdéseiket, nemzedékről nemzedékre tisztázandó tudományterületük legfontosabb létkérdéseit.⁵ Ezek közé tartoznak azok a módszertani önmeghatározási kísérletek, melyek mind a történettudománytól, mind a jogtudománytól elkülönítik a jogtörténetet.

a) Ebben az összefüggésben elsőként leszögezhetjük, hogy a jogtörténet a történettudomány része, az általa vizsgált központi problémák történelmiek.⁶ A jogtörténészek – első megközelítésben – azt szeretnék feltárni, hogyan működött egy múltbéli jogrendszer. A jogtörténet legfontosabb kutatási területeit és módszereit az elmúlt századok alatt többféleképpen kísérelték meg rendszerezni.

A 90-es években a német jogtörténészek három területre osztották a jogtörténet kutatási területét. Ezen felosztás szerint a jogtörténet

- kutatja a jogi normák szokás vagy a széles értelemben vett törvényhozás általi keletkezését (*Normentstehung*);

* A 2016. november 17-én, az „Állam- és jogtudomány jogtörténet nélkül?” című tudományos ülésen elhangzott előadás fordulatait megőrző, de szövegében kiegészített és jegyzetekkel ellátott változata.

- vizsgálja a normák közvetítését a jogászok és a laikusok irányába (*Normvermittlung*);
- igyekszik feltárni a jogi normák hétköznapi érvényesülésének (*Normdurchsetzung*) lehetőségeit a mindennapi életben, a közigazgatás és a bírászkodás transzmissziós szíjain keresztül.⁷

Ezen felosztással némileg paralelnak tekinthető a legújabb – nem mindenben elfogadott – csoportosítási kísérlet, amely elsősorban az említendő harmadik terület fontossága mellett tör lándzsát. Ezek szerint a jogtörténeti kutatás módszertani-szakmai szempontok alapján – durva megközelítésben – legalább három területre bontható: normatörténetre, tudománytörténetre és a joggyakorlat, a praxis történetére.⁸

- A normatörténet ezen felosztás szerint a múlt jogi normáinak tartalmával foglalkozik, amely normák származhatnak a jól ismert általános absztrakt forrásokból, de ugyanakkor rekonstruálhatók nagy jogászok gondolataiból is, vagyis a klasszikus dogmatikatörténet a normatörténet egy fontos részét képezi.
- A tudománytörténet kevesebb gondot fordít az egyes szabályozások tartalmára, gondolati tradíciókkal, stílusirányzatokkal, iskolákkal és az ismeretek átadásának történeti folyamataival foglalkozik. Tulajdonképpen a jogi irodalom, az ismeretek rendszerezésének történetét jelenti.
- A joggyakorlat története viszont nem foglalkozik a nagy jogászok gondolataival, nem vizsgál dogmatikai kérdéseket, és csak feltételelesen támaszkodik a korabeli törvényi jogra. Középpontjában elsősorban egyrészt a bírászkodás és a jogi normák érvényesülése, másrészt a szerződési és okleveles gyakorlat kutatása áll. Ezáltal nyerhetünk bepillantást az adott korszak mindennapi joggyakorlatába, vagyis a jogtörténet itt mint történeti társadalomtudomány jelenik meg.⁹

Nota bene: az előbbi tipológiákban – sem nevesítetten, sem jelzésszerűen – nem jut szerep a jogi kultúrtörténetnek.

A jogtörténet, mint a történettudomány része, jelentős mértékben osztozik annak sorsában, követi, illetve leképezi annak fejlődését. Így a történettudomány módszertani vitái a jogtörténet tudományában is megjelennek, általában bizonyos késéssel.¹⁰

Köztudott, hogy a 20. század második felében a történettudományon belül nagy kihívást jelentettek a klasszikus politikatörténeti és eszmetörténeti kutatásoknak a társadalomtörténet makro- és mikroszintű vizsgálódásai, melyek keretében már nem a nagy embereket és tetteiket vagy a nagy és örök eszmék hatását kutatták, hanem demográfiai folyamatokat, társadalmi struktúrákat, profeszionalizálódási tendenciákat tártak fel a historikusok, majd utóbb – a mikrotörténelem előtérbe lépésével – az életmód- és kultúrtörténet került az érdeklődés középpontjába.¹¹

Ezen hatások következményeként a jogtörténeten belül megfigyelhető volt egy bizonyos elfordulás a római

jogi alapokon felépülő dogmatorténettől. Előtérbe került a „*law in action*”-jogtörténete, amely felfedezte a jogalkotás társadalmi és gazdasági elemeit, a múltban is létező „szimbolikus jogalkotást”, és a jogtörténészek még ezt is meghaladva egyrészt a jogi viselkedés mikroszintű történeti vizsgálatát, vagy a nagy mennyiségű statisztikai adatok feldolgozását helyezték előtérbe.¹² Ezek a módszerek új kutatási területekben manifesztálódtak.¹³

b) Második premisszaként megállapíthatjuk, hogy a jog mindig a kultúra része, annak egy szférája.¹⁴ Egy adott kultúra normatív kérdésekkel szembeni felfogásának eredménye. A normatív kérdések nem csak a normák konkrét tartalmát jelentik, hanem általános elveket, valamint a normák és eljárások legitimitásának megalapozására vonatkozó alapvető felfogást is. A jog egy normakultúra kontextusában képződik és fejlődik.¹⁵

A jog és a kultúra között állandó a kölcsönhatás, sokrétű összefüggés áll fenn közöttük, s ezen összefüggést két alapvető tételben lehet összefoglalni:

- a jog mindenkor az egyik összetevőjét képezi az adott társadalom kultúrájának,
- nincsen olyan jog vagy jogrendszer, amit ne hatna át az adott társadalom, közösség kultúrája.¹⁶

Kultúrán ebben az összefüggésben egy időben, térben, etnikailag és szociális-gazdasági viszonyok alapján körülhatárolt társadalom életformájának teljességét, normatív és intézményi gyakorlatok, elvek és mechanizmusok, gondolkodásmód és interakciós formák összességét érthetjük.¹⁷ Fontos emlékeztetni persze arra, hogy egy társadalom kultúrája nem lehet homogén, ellentmondásoktól és konfliktusoktól mentes. Egy közösség kultúrája ténylegesen szubkultúrák szövődéke, s az egyes társadalmak kulturális pluralitása bizony feloldhatatlan feszültségben áll a jogi rend egységre és konzisztenciára vonatkozó igényével.¹⁸

c) Harmadik sarokpontunkként említhetjük, hogy a jogtörténet tágabb értelemben teljes jogrendszerek történeti kontextusával és a jogi normák kulturális beágyazódásával foglalkozik, s (más okok mellett) e vonatkozásában is része az általános kultúr- és szellemi történetnek. Éppen ezért a jogtörténeti kutatásoknak kapcsolódniuk kell a hétköznapi történeti kutatásához, a vallás- és politikatörténethez, a kulturális antropológiához, s több más társadalmi tudományhoz. Ahogy a politika-, gazdaság- és társadalomtörténet, a jogtörténet is a saját érdeklődési körének, kutatási tárgyának megfelelően, a jogra vonatkozó történeti adatokat különíti ki a történeti információk hatalmas tömegéből.¹⁹

Egyértelmű tehát, hogy a jogtörténetet egy átfogónak gondolt kultúrtörténet részeként kell megragadnunk. Ezt a jogtörténészek is felismerték és hirdetik.²⁰

Erre nagy – de korántsem a történészek által vélelmezett konstitutív – hatással volt a 20. század végén kibontakozó „új kultúrtörténet”-nek nevezett módszertan,²¹ amely új szemléletet hozott a történettudományba, egyebek mellett azzal, hogy szakított a kultúra fogalmának azon ko-

rábbi szűk értelmezésével, amely szerint kultúrának alapvetően csak azon szellemi termékek tekintendők, amit az irodalom, a képzőművészet, az építészet vagy a tudomány hozott létre, vagyis szakított a kultúra elitista felfogásával. A sokféleképpen értelmezett „*cultural turn*” kifejezéssel fémjelzett új szemléletmód tehát egy átfogóbb kultúra fogalommal dolgozik, amely magában foglal minden emberi, anyagi és szellemi „terméket”, s az ebből kiinduló kultúrtörténet az emberi tevékenység teljességét vizsgálja, amely társadalmi, anyagi és szellemi alkotásokban jelenik meg, s figyelmet fordít ezen jelenségek keletkezési körülményeire, strukturális alapjaira és kommunikatív manifestációira is.²²

A kultúra fogalmának ezen quasi határtalansága, melynek révén tulajdonképpen minden emberi tevékenység és alkotás kultúratörténeti vizsgálat tárgya lehet, *per definitionem* korszakokat és szakmai határokat átívelő megközelítési módot tesz lehetővé és ugyanakkor előfeltételez.²³

Az új kultúrtörténet legfontosabb kutatási területei között ilyeneket találunk: testkultúra- és gender-történet, tudomány- és kommunikációtörténet, az udvari és polgári kultúra története, mentalitástörténet.²⁴

Mivel a jog is az emberi társadalom terméke, az új kultúrtörténet figyelme elvileg a jog területére is kiterjed, bár az irányzat történész képviselői viszonylag kevés figyelmet fordítottak eddig erre, illetve nem nagyon vesznek tudomást azokról az eredményekről, melyet a jogászok és főleg a jogtörténészek ezen a téren már elértek, nemcsak az elmúlt évtizedekben, hanem már évszázadra visszamenő kutatásaik révén. A jogtörténetet mint részdiszciplínát és mint kutatási területet elmaradottnak tekintik.²⁵

Nemzetközi és hazai viszonylatban is le kell szögeznünk, hogy a történészek által megfogalmazott kritika ezen a téren jelentős mértékben méltánytalan.²⁶ (A történészek talán sok mindent a hazai jogtörténészek szemére vethetnek, de ezen a téren joggal lehetünk büszkéek szerény eredményeinkre.)

A kritika azért méltánytalan, mert az európai, különösen a német jogtörténet-tudomány, és az annak köpenyéből kibújó más ajkú jogtörténészek, már jó ideje felfedezték a jog tág értelemben vett kulturális jelenség mivoltát, és régóta kutatják a jog és más emberi alkotások közötti interferenciákat. Sőt az új kultúrtörténet által kiemelten kezelt, a jogi történések koronként változó vizualizációjára és látványművészeti megjelenítésére vonatkozó kutatások is évtizedes hagyományokra tekintenek már vissza.²⁷

Német és osztrák jogtörténészek évtizedek óta hangoztatják annak szükségességét, hogy a tágabb értelemben vett jogi történések historikus vizsgálatát átfogóan be kell ágyazni a kulturális, társadalmi, szociális és gazdasági környezetbe, és a jogot mint az emberi kultúra egyik fontos „teremtőményét” ezen átfogó kontextusban kell történetileg is kutatni.²⁸

Jeles jogtörténészek megnyilvánulásai szerint magától értetődik, hogy a jog – történeti megjelenési formáiban – mint a kultúra része, egyaránt meghatározott a mindenkor kulturális környezet által, de ugyanakkor hatással is van az adott korszak kultúrájára.²⁹

Megint egy másik álláspont szerint a jog mint történetileg változó kulturális jelenség vizsgálendő, s ennek során állandóan tekintettel kell lenni a jogélet aktorainak tudás- és értelmezési horizontjára is.³⁰

Az új kultúrtörténet elvárásai a normatív struktúrák szimbolikus és rituális megjelenési formái kutatásának hangsúlyozásával, egy átfogóbb, nemcsak a jogi szféra normatív szintjét elemző jogtörténeti kutatást preferálnak, hanem a „*law in books*” világa helyett a „*law in action*” mindent átfogó perspektíváját helyezik előtérbe a jog jelenségvilágának minden részletével együtt, s ennek során mindig evidenciában tartják, hogy minden joginak tekinthető jelenség társadalmi konstrukció.³¹ Ezt a megközelítést nevezik újabban a német szakirodalomban az ún. „*Kulturgeschichte des Rechtlichen*” koncepciójának,³² melynek keretében nem nehéz felismernünk e törekvések és a – fentebb jelzett – praxis-központú jogtörténeti kutatások közötti szoros kapcsolatot.

Ebben az összefüggésben kiemelten beszélhetünk tehát a jogi kultúrtörténet körébe sorolható módszertani megközelítések és kutatások önálló létjogosultságáról.

A jogtörténet és a kultúrtörténet érintkezése különösen a jogi archeológia, a jogi régészet területén tűnik egyértelműnek. Ennek feladata kezdetektől, a jogélet tárgyi emlékeinek gyűjtése, értelmezése és rendszerezése. De ezen túlterjeszkedve foglalkozik a mindenkor jogi események térbeli elhelyezkedésével, a jogi élettel kapcsolatos szimbólumokkal, a jogilag releváns cselekmények külső megjelenési formáival, vagyis a jogi rituálékkal, a jogszokásokkal és a jogi jellegű népszokásokkal.³³ Ezek a kutatási törekvések jelentős előzményekre nyúlnak vissza egészen a 19. század utolsó évtizedéig.³⁴

A két világháború között a jogrégészet mellé lépett a jogi néprajz, aminek kutatási tárgya a jogi mindennapokban és a joggyakorlatban lejátszódó tények és processzusok voltak, melyek a szokásokban jelentek meg. Ennek farvizén ugyanakkor forráskritikai vizsgálat alá kerültek olyan mondák, mesék és népszokások, amelyek következtetni engedtek az emberek jogi együttélésére.

A 20. század második felében a kultúrtörténeti szempontból vizsgálható objektumok rendszerének egy bizonyos újragondolása volt megfigyelhető a jogtörténetben. Továbbra is jelentőséget kaptak a jogilag releváns terek (a bíraskodás és büntetések végrehajtásának térbeli megjelenései, így a börtönök és tanácsházak), a jogi használati tárgyak (kínzóeszközök, jelképek, jelek és hivatali viseletek), valamint képi és plasztikus ábrázolások, de az eredeti jogi archeológia feladata ezután már inkább a reáliák, a tárgyak vizsgálata lett.³⁵ A jogi néprajz a jogi jelenségeknek a nép általi tényleges befogadását, alkalmazását és továbbfejlesztését volt hivatott ekkortól vizsgálni.³⁶ Az önálló részterületté váló jogi szimbólumkutatás feladata a tárgynélküli cselekmények jogi jelentőségének feltárása lett.³⁷ Végül a jogi ikonográfia társult az eddigi részterületekhez,³⁸ amely a képi források jogtörténeti tartalmának a feltárását, valamint ezek jogi tudást közvetítő szerepének kutatását jelenti.

Vitathatatlan, hogy ezek a kutatások nem képezték és talán soha nem is fogják a mainstream jogtörténet uralko-

dó kutatási területeit képezni,³⁹ s az is nyilvánvaló, hogy ezek a részterületek eddig inkább jogtörténeti segéd tudományokként éltek a tudományos köztudatban.⁴⁰ De mint említettem, az is világos, hogy a történettudomány képviselőinek kritikája nem megalapozott, a hasonló jellegű vizsgálatok hiánya vagy megkésettisége tekintetében. (Itt a hazai törekvések, Kajtár István és közel egyenrangú követői ismertnek vett kutatási eredményei kapcsán egy nagyon erős lábjegyzetet tehetünk, elsősorban Stipta professzor összefoglalása⁴¹ alapján, ami mutatja a hazai jogtörténet-tudomány affinitási és életképességét.⁴²)

Bár Kajtár professzor – aki pl. jogi stílustörténeti munkáival maga is hozzájárult a jogi kultúrtörténet határainak a fentebb említett kutatási törekvéseken túlmenő kiterjesztéséhez – összefoglaló munkájában figyelmeztet, hogy „a szerteágazó vizsgálati területeket felölelő, sok szempontú, módszertanilag is sokrétű jogi kultúrtörténet nem válhat parttalaná”,⁴³ mégis utalnunk kell rá, hogy a kutatási spektrum bizonyos határterületek felé talán szélesíthető.

Annak ellenére, hogy Kajtár professzor maga tiszteletre méltó éleslátással (ami nem jellemzi minden tekintetben a német irodalmat) elválasztja, a jogi kultúrtörténetet a jogi kultúrák vizsgálatától, s annak ellenére, hogy – felülemelkedve a terminológiai nehézségeken – természetesen magam is hangsúlyozom, hogy a jogi kultúrtörténet semmi esetre sem tévesztendő vagy vonandó össze a jogi kultúrák történeti kutatásával, mégis azt proponálnám, hogy kultúratudományi és történeti törekvéseinket kíséreljük meg ebbe az irányban is kiszélesíteni, és a Kajtár által is említett „kölsönhatásoknak” nagyobb jelentőséget tulajdonítani. Az egyik oldalról a történettudomány, a másiktól pedig a jogszociológia irányából érkező impulzusok jogtörténeti kutatásokat megtermékenyítő hatása ugyanis – véleményem szerint – tagadhatatlan.⁴⁴

A jogi kultúra jogelméletben, jogszociológiában alkalmazott fogalma⁴⁵ – egy megközelítés szerint – átfogja egy adott közösségen belül mindazon szférákat, amelyekben a jog megjelenik. Magában foglalja a jogról való gondolkodást (jogi elméletek), a jog elfogadását (igazságfelfogások), a joggal és szabályozási hatékonyságával szembeni elvárásokat, a jog alapvető elveit (doktrínák), a jogalkotás szervezetét (törvényhozás), a jog igénybevételét a bürokrácia és a magánszemélyek részéről (a jog mobilizálása), a jog professzionalizálódási lehetőségeit (jogi hivatás), a jogi normák szabályozási hatékonyságát, a jog konfliktusfeloldó eredményességét, a jogi ismereteket, valamint a közösség tagjainak tényleges viselkedését a kötelező jogi normákkal szemben, továbbá a jogi értékek különböző médiumokon keresztüli közvetítését.⁴⁶

Rövidebben fogalmazva a jogi kultúra fogalma felöleli egy társadalmon belül a jogra vonatkozó érték-elképzelések, normák, intézmények, eljárási szabályok és viselkedésmódok összességét, vagyis a jog és jogélet valamennyi megjelenésének a teljességét.⁴⁷ A jogi kultúra koncepciójának létrejötte tulajdonképpen reakció volt arra a felismerésre, hogy a jogi normák és jogintézmények fejlődésén túl egyéb faktorok is léteznek, amelyek a jog és a társadalom viszonyát meghatározzák.

Egy adott jogrendszer kulturális faktorainak (a strukturális és szubsztancionális tényezők mellett) kiemelt fontosságot tulajdonító, a múlt század 60-as éveitől kibontakozó elméletek szerint,⁴⁸ különbséget lehet tenni intern és extern jogi kultúra között.⁴⁹ Előbbin az adott közösség jogélete meghatározó alakjainak habitusát érthetjük, míg utóbbin azt a szimbolikus jelentőséget láthatjuk, amit a jognak az adott társadalmon belül tulajdonítanak, vagyis értékek és viselkedésformák összességét, amellyel a közösség tagjai a jogkövetés vagy a jog elkerülése javára döntenek („legal behaviour”).⁵⁰ A jogi kultúrának tehát tulajdonképpen magatartást befolyásoló jelentősége van. Míg az intern jogi kultúra egy adott társadalmi réteghez kötöttsége miatt változékonyak és a felsőbbbség által irányíthatónak tekinthető, addig az extern jogi kultúra sokkal inkább ellenáll az időnek és a felülről jövő irányítási szándékoknak.⁵¹ Ezen állandóság vizsgálata egyértelműen teret enged azon jogtörténeti vizsgálatoknak, melyek fentebb a jogi archeológia, a jogi kultúrtörténet körében említésre kerültek. Ugyanakkor azt is fontos megjegyezni, hogy a jogi kultúrák közötti határok nehezen megvonhatók, nincsenek önmagukban zárt jogi kultúrák, s így még a tartósabb extern jogi kultúra is kölcsönhatásoknak és kihívásoknak van kitéve,⁵² ami történetileg vizsgálható és vizsgálendő.

Hiszen a jogi kultúrák – rendkívül sok kulturális tényezőtől befolyásoltan, mint amilyen például a politikai kultúra,⁵³ illetve a mindennapok kultúrája – természetesen történetileg alakulnak ki. A jogi kultúra fejlődése hosszú távú folyamat, amelyben egyesül a már elért fejlődési szint megőrzésére való törekvés és a tökéletesítésre irányulás.⁵⁴

A jogi kultúra koncepcióját hasznosító jogtörténeti munkák sokáig elsősorban a fentebb említett intern jogi kultúra jelenségeivel foglalkoztak, vagyis a fogalmat a jogi elit tevékenységéhez, a jogi normák és intézmények (az anyagi jog, az eljárásjog és jogász hivatások) fejlődésének elemzéséhez kötötték, s nem törődtek azzal, hogy a jogi normák alakulása más társadalmi tényezők által is meghatározott lehet. Az újabb megközelítések szerint a normák a joggyakorlat konkrét problémáira reagálva a lehetséges konfliktusok mind kvantitatív, mind kvalitatív átalakulására reagálva is változnak, s ezen folyamatok nem feltétlenül írhatók körül olyan címszavakkal, mint a racionalizálódás, a professzionalizálódás vagy az eljogiasodás, hanem kulturális tényezők és társadalmi-gazdasági folyamatok és struktúrák (az „alattvalók” perspektívája) is számításba veendők.⁵⁵ A jog már nemcsak a felsőbbbség által alkalmazott, a lakosság magatartását befolyásoló normarendszerként kerül górcső alá, hanem a konfliktusok feloldása eszközeként, de ugyanakkor uralmi legitimációs eszközként is, midőn a jogalkotás és más jogi aktusok a fensőbbbség reprezentációja megjelenítőiként kerülnek előtérbe.

Az itt vázoltak alapján is nyilvánvaló talán, hogy a jogi kultúrtörténet tradicionális (ha tradicionális) vizsgálati területe nagyban érintkezhet a jogi kultúra szférái fejlődésének történeti vizsgálatával,⁵⁶ különösen az intézményi infrastruktúra (bírói rendszer, jogász hivatás), a jogi-

lag releváns magatartási modellek és jogtudat kapcsán. Természetesen a jogi kultúra jelenségének komplexitása és más kulturális jelenségektől való elhatárolási nehézségei módszertanilag nem könnyítik meg az ilyen jellegű „együttműködést”, de ugyanakkor bizonyos értelemben szabadabbá is tehetik a kutatási irányok kijelölését.

Az összevegyítőn „történeti jogi kultúra-kutatás” tárgya lehet⁵⁷ a fentebb a jogi kultúrtörténet kapcsán említett törekvések mellett és azokkal átfedően összekapcsolódva, illetve azok módszerei felhasználásával például

- (1) az adott közösség tagjai „intern és extern” jogtudatának vizsgálata, amely a különböző kommunikációs folyamatok feltárását igényli, s amely hangsúlyozottan kommunikációs kultúráként tekint a különböző jogi kultúrákra;⁵⁸
- (2) az extern jogtudatot alakító, a jogosról és jogellenesről, valamint igazságosságról meglévő felfogás és érzék kutatása a lakosság széles rétegeiben, amely például meghatározó lehet a kérvényezési kultúrában; ilyen lehet az intern jogtudat feltárása a bírói döntésekben megjelenő önigazolási szándékra utaló megnyilatkozások vizsgálata révén;
- (3) a jogi megoldások elfogadottságának,⁵⁹ egyéb – a mai szóhasználatban – alternatív vitarendezési módszerek alkalmazása gyakoriságának vizsgálata, amely kimutathatja, hogy az adott korszakban a közösség tagjai milyen elvárásokat támasztottak/támaszthattak a jogi úttal szemben, milyen tapasztalatuk volt az intézményesített jogalkalmazókkal kapcsolatban, illetve milyen készség mutatkozott a jogi döntések végrehajtása iránt, illetve milyen történeti formái konstatalhatók a jogi döntésekkel szembeni ellenállásnak;⁶⁰
- (4) Fontos szerepet kapnak/kaphatnak a jogi kultúrtörténeti módszerek (szimbólumkutatás, ikonográfia), midőn olyan eddig megingathatatlanak tűnt téziseket vizsgálhatunk felül, mint például, hogy már a korai újkorban erős tendencia jelentkezett a jog és a vallás szétválasztása tekintetében (ellenpélda pl. a kivégzési rituálék erős vallásos konnotációja), illetve hogy a szóbeli kommunikációs formák háttérbe szorultak a joggyakorlatban az írásbeliség javára, vagy hogy a konfliktusok eljogiasítása az esetek többségében szükségszerűen előnyére szolgált az alattvalóknak;
- (5) A történeti jogi kultúrákutatás koncepciója fellazíthatja a jogtörténeti kutatások nemzeti, illetve területi jellegét, például a kora újkor tekintetében különösen a jogászok képzési útjaival, rekrutációjával vagy a korabeli tudós jogi diskurzus interregionális, politikai határokon átvelő összefüggéseinek, a hasonlóságoknak és eltéréseknek kimutatásával;
- (6) Az adott közösség jogi kultúráját jellemző tényezők állandóságának vagy éppen törékenységének mutatója lehet, hogy miként reagál a jogfejlődés bizonyos társadalmi, földrajzi és politikai mobilitási jelenségekre. Új rétegek megjelenése a társadalom periferiáján, az államterület változásai vagy egy-egy uralkodó-, illetve rezsimváltás, a politikai önrendelkezés elvesztése mind olyan tényezők, amelyek befolyásolhatják az adott közösség jogi kultúráját, és amelyek

vizsgálhatók a jogi kultúrtörténet körébe sorolható módszerekkel és annak kapcsán előtérbe kerülő forrásbázison. Például Magyarország kora újkori történetében kiválóan vizsgálható, hogyan kollidáltak egymással a hazai jogi tradíciók és az adott esetben a politikai uralmat megszerző idegen hatalmak jogrendszerrel kapcsolatos „modernizáló” törekvései.

Ez a néhány szempont, melyek a jogi kultúrák összehasonlító vizsgálata során is felhívhatók, véleményem szerint jól mutatják, hogy a közeledés mindkét irányból (a jogi kultúrtörténet és jogi kultúrák története irányából) is szükséges és lehetséges.

d) Előadásom negyedik sarokpontjaként ki kell természetesen jelentenünk, hogy a jogtörténet a jogtudomány része is.

A jogtörténeti kutatás célja kimondani azt, amit a forrásaink az elmúlt idők jogi gondolkodásáról megismerni engednek. A jogtörténet fő feladata a jogilag releváns források feltárása, azok fellelése és rendelkezésre bocsátása által, és feladata ezen források jogi értelmezése.⁶¹

A jogtörténeti kutatás tárgyát olyan elmúlt cselekvések képezik, amelyeket részben vagy egészben a jogosról és a jogellenesről az adott korban kialakult elképzelések határoztak meg.⁶² Ezek a történések és elképzelések megértése a jogtörténeti kutatás nélkülözhetetlen központi eleme. És ahol egy specifikusan jogi gondolati tartalom megragadásáról van szó, ott jogi megértésre van szükség.⁶³

A fentebb kifejtetteknek kissé talán hagyományosabb megközelítésben azt is megkérdőjelezhetjük, hogy miként szolgálhatja ezt a jogi megértést a jogi kultúrtörténet? Haladjunk lépésről lépésre.

Ha a jogtörténész azt szeretné megérteni és leírni, hogyan működtek a múltbéli jogrendszerek, akkor – Coing nyomán⁶⁴ – alapvető feladatai következők:

- (1) A vizsgált korszakról alkotott elképzeléseket szem előtt tartva, fel kell tárnia, hogy mi hathatott jogként, és milyen szervezeti keretek között kellett a „jogforrásoknak” működniük.
- (2) A jogtörténésznek be kell illesztenie a fellelt forrásokat abba a kulturális horizontba, amelyből azok származnak. Ezen horizont megragadásában, megértésében és elképzelésében rendkívül nagy segítséget jelenthetnek a jogi kultúrtörténeti kutatások. A kulturális horizont vizsgálata során természetesen figyelembe kell venni a jogi gondolkodás professzionális szintjét is.
- (3) A jogtörténésznek elemeznie kell az egyes jogintézményeket és szabályokat, persze mellőznie kell a saját jogi tapasztalatból fakadó anakronisztikus értelmezést. Mivel a jogszabályokat csak az őket körülvevő és hordozó társadalmi konvenciók és a különböző kultúrák szellemi állapotának összefüggésrendszerében érthetjük meg, ezen összefüggésben is fontos szerepet kell tulajdonítanunk a kultúrtörténeti megközelítésnek.
- (4) A jogtörténésznek meg kell kísérelnie, hogy az elmúlt jogrendszer vizsgált jogtételét hatályosulása korának feltételeiből kiindulva értse meg, vagyis a régi kor

problémájára adott megoldásként értelmezze. Ennek során figyelemmel kell lennie a társadalmi, gazdasági, vallási és más tényezők alapján értelmezhető szellemi környezetre. Itt sem vitatható a jogi kultúrtörténeti eredmények lehetséges felhasználása.

- (5) A jogtörténésznek meg kell figyelnie, hogy az adott társadalom, közösség miként kezeli a jogi normák általa elismert rendszerét: hogyan kerülnek felszínre az egyedi esetekben a jogászok vagy a laikusok által alkalmazandó jogszabályok; hogyan érvényesülnek a jog betartatásának módjai az erre kialakult intézményekben és ezen intézmények által. Ehhez a korszakspecifikus jogi gondolkodás elemzésére is szükség van a professzionalizálódás valamennyi fokán, vagyis a jogtörténésznek fel kell tárnia a jogtudomány történetét.

Ezen feladatok közül különösen az átfogó kulturális összefüggések és a konkrét jogszabály vagy annak érvényesülése közötti kapcsolat megteremtése és annak bemutatása jelenthet nagy kihívást, mert ehhez jelentős ismeretekkel kell rendelkezünk az akkori társadalom életmódjáról és szerepfelfogásáról.⁶⁵ Mi segíthet ebben jobban, mint a jog kultúrtörténeti megközelítése, a jogi kultúrtörténet által vizsgált objektumok értelmes időbeli elhelyezése?

Fenti megfontolásokon túl emlékeztetnünk kell továbbá arra is, hogy a történelem és a jogtörténet egyaránt forrásokon alapszik. A források természetesen nem szólnak meg önmaguktól. Csak azokra kérdésekre adhatnak választ, amit a történész/jogtörténész feltesz. Ezért nem mindegy, hogy milyen kérdéseket teszünk fel, s mely források segítenek a kérdéseink megválaszolásában, és milyen messzemenők a felfedezések, melyeket a források révén nyerünk.⁶⁶ A jogi kultúrtörténet érdeme, hogy jelentős mértékben kitágította a jogtörténeti kutatások forrásbázisát.

Megemlíthető még, hogy jogtörténészek felfogását gyakran meghatározzák a normativitásról alkotott mai elképzeléseik, amit könnyen a múltba projektálhatnak, és ezáltal elveszíthetik érzékenységüket a korábbi idők jogéletének tőlük idegen komplexitása iránt.⁶⁷ Fennáll a veszélye, hogy a jogtörténész a jelenből és saját tudása alapján alkot ítéletet, látókörébe mindig beszűrődik a saját tapasztalat. Gyakran ez hasznos, máskor azonban megtévesztő, mivel anakronisztikus hasonlóságokkal tévesztheti meg élelátásunkat olyan történeti korszakok vizsgálata során, ahol a jogi normák alapvetően más működési környezetben léteztek.⁶⁸ A jogi kultúrtörténet által vizsgált jelenségek értő meglátása ezt a veszélyt is csökkentheti.

Arra is gondolhatunk, hogy valahol a jogtörténeti kutatásnak az is feladata, hogy a jelen jogtudományának kézenfekvő paradigmáit, amelyek a felmerülő problémák esetleges továbbgondolását blokkolják, történetileg megtingassák.⁶⁹ Meggyőződésem szerint a jog kultúrtörténetével kapcsolatos kutatások esetenként ehhez is hozzájárulhatnak.

Ha elfogadjuk, ha nem, a jogi kultúrtörténet jelentőségéről fentebb mondottakat, azt hiszem, egyet bizonyonnyal kijelenthetünk. Az utóbbi évtizedekben lejátszódott tudománytörténeti folyamatok hatására, legyen az a „*cultural turn*” hatása vagy sem, a jogi kultúrtörténet előlépett a segédtudományok szintjéről, és kutatási módszerei és tematikája alapján teljes jogú színe lett a jogtörténeti kutatások színes palettájának. Jó érzés, hogy ezt a hazai kutatások kapcsán talán különös erővel állapíthatjuk meg.

Végül – visszatérve a kettős ígával kapcsolatos kezdeti felvetésemhez – összefoglalva úgy fogalmazhatunk, hogy a jogi kultúrtörténet a jogászok számára azért lehet hasznos, mert történeti összefüggésekbe helyez bizonyos számukra ismert jelenségeket, ugyanakkor a történészeknek pedig jelzi, hogy a jog és az alkotmány a kultúratudományok és a művelődéstörténet integráns részét képezik.⁷⁰

Jegyzetek

¹ Kajtár István: *Bevezetés a jogi kultúrtörténetbe*. Budapest, Pécs, 2004. A jogi kultúrtörténet szinte valamennyi kutatási területére tekintő tanulmányaiból példaként álljon itt néhány: Kajtár István: *Egy hatalmi jelkép kultúrtörténeti gyökerei – a sas*. JURA, 1994/2., 11–17. o. Uő: Jogi stílusunk kultúrtörténeti gyökereiről. In Hamza Gábor – Kajtár István – Zlinszky János (szerk.): *Tanulmányok Benedek Ferenc tiszteletére*. (Acta Iuridica, 123.) Pécs, 1996, 124–132. o. Uő: Ikonográfia-ikonológia: „Előétel” jövődjő jogászok és jogtörténészek számára. JURA, 1998/1., 1–4. o. Uő: A jog kulturális holdudvara. *Iskolakultúra*, 2000/1., 3–8. o. Uő: Architektúra a jogi kultúrtörténetben. JURA, 2002, 35–44. o. Uő: Die Grundzüge der Rechtskulturgeschichte in Ungarn um die Jahrtausendwende. In Helfried Valentiniš – Markus Steppan (Hrsg.): *Festschrift für Gernot Kocher zum 60. Geburtstag*. Graz, 2002, 131–147. o. Uő: Jogi kultúra, jogi szimbólumok és rítusok. In Mezey Barna (szerk.): *Jogi kultúra, processzusok, rituálék és szimbólumok*. (Biblioteca iuridica, Acta congressuum). Budapest, 2006, 130–145. o. Uő: A dualizmus jogi kultúrtörténeti lenyomatai. *Jogtörténeti Szemle*, 2007/3., 24–31. o. Uő: Állami ceremóniák és rítusok a dualizmus korában. *Jogtörténeti Szemle*, 2007 különszám, 5–15. o.

² Mezey Barna: Szokásjog és szokás határán: jogszokások. In uő: Nagy Janka Teodóra (szerk.): *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet*:

Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből. (ELTE Jogi Kari tudomány, 1.) Budapest, 2009, 13–26. o. Uő: A börtönarchitektúra szimbólumai. A szabadságvesztés-büntetés céljainak kifejeződése a barokk börtönépítészeten. In uő (szerk.): *A szimbólumok üzenete. A jogi kultúra jelképei: eljárások, szokások, formák és tárgyak*. (ELTE Jogi Kari tudomány, 14.) Budapest, 2011, 333–344. o. Uő: Szimbólumok, hatalmi jelképek, igazságügyi épületek. In Kengyel Miklós: *Perkultúra. A bíróságok világa – a világ bíróságai*. Budapest, Pécs, 2011, 7–13. o. Mezey neves külföldi szerzők vonatkozó tanulmányait is kiadta magyarul, vő. uő (szerk.): *Szimbolikus kommunikáció: a jog színházától a jogi rituáléig*. (Jogtörténeti Értekezések 38.) Budapest, 2011.

³ Stipta István: A jogi néprajz – jogi kultúrtörténet című tanulmánykötetről. *Jogtörténeti Szemle*, 2009/3., 45–47. o. Uő: A jogi kultúrtörténet Magyarországon. In Béli Gábor – Korsósné Delacasse Krisztina – Herger Csabáné (szerk.): *Ut juris odit: Ünnepi tanulmányok Kajtár István 65. születésnapja tiszteletére*. Pécs, 2016, 305–312. o.

⁴ Christof Dipper: Kulturgeschichte und Recht – Die Rechtsgeschichte in der „Lexikon der Neuzeit” aus historischer Sicht. *Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte*, 2014/1–2., 130. o.

- ⁵ A jogtörténet önmeghatározásának történetét összefoglalja Marcel Senn: *Rechtshistorisches Selbstverständnis im Wandel: Ein Beitrag zur Wissenschaftstheorie und Rechtsgeschichte der Rechtsgeschichte*. (Zürcher Studien zur Rechtsgeschichte 6.) Zürich, 1982². Uő: The methodological debates in German-speaking Europe (1960–1990). In Anthony Musson – Chantall Stebbing (eds.): *Making Legal History. Approaches and Methodologies*. Cambridge, 2012, 108–117. o. A közelmúlt ilyen ciklusai közül példaként kiemelhetők a következők: 2001-ben a Hans Hattenhauernek ajánlott emlékkönyvben a szerzők elsősorban a jogtörténet gyakorlati hasznáról fejtették ki gondolataikat. Fontosabbakként ezek közül lásd Jürgen Brand: „Es ist verboten, alt zu sein”. In Jörg Eckert (Hrsg.): *Der praktische Nutzen der Rechtsgeschichte. Hans Hattenhauer zum 8. September 2001*. Heidelberg, 2003, 63–72. o. Arno Buschmann: Die Geschichtlichkeit des Rechts: Rechtsgeschichte und Rechtswissenschaft. In uo. 93–110. o. Ina Ebert: *Vom praktischen Nutzen der Rechtsgeschichte für die Rechtsprechung*. In Uo. 111–119. o. Jörg Eckert: Die Krise der Rechtsgeschichte und die Frage nach ihrem Nutzen für die Theorie und die Praxis des Rechts. In uo. 121–158. o. Gerhard Köbler, Rechtsgeschichte und Gesetzbuch. In uo. 259–275. o. Gerhard Lingelbach: Rechtsgeschichte als Immunschutz vor (allzu) Aktuellem. In uo. 319–330. o. Reinhard Mußnug: Verfassungsrecht ohne Verfassungsgeschichte? In uo. 341–351. o. Horst Schröder: Zur praktischen Bedeutung der Rechtsgeschichte. In uo. 465–479. o. Hans Hermann Seiler: Über den praktischen Nutzen der Rechtsgeschichte: Erfahrungen eines Romanisten. In uo. 537–548. o. Ezen kötet tanulmányaira is reflektálva tett fel körkérdést 2003-ban a frankfurti Max-Planck-Institut für europäische Rechtsgeschichte folyóirata, a *Rechtsgeschichte*. A jelentősebb megnyilatkozásokra lásd Rainer Maria Kiesow: Wozu Rechtsgeschichte? *Rechtsgeschichte*, 3, 2003, 12–17. o. Federico Gonzalez del Campo: Wozu Junge Rechtshistoriker? Uo. 18–22. o. Pierre Legendre: Une question interdite. Uo. 33–37. o. Kent Lerch: Das Verschwinden der Unterschiede. Vom Nutzen und Nachteil der vergleichenden Methode für die Rechtsgeschichte. Uo. 38–44. o. Realino Marra: Diritto e storia nelle società del tempo perduto. Uo. 45–48. o. Kenichi Moriya: Die Struktur der Frage: »Wozu Rechtsgeschichte?« Uo. 49–57. o. Joachim Rückert: Wozu Rechtsgeschichte? Von Nutzen und Nachteilen, Gewinnspielen und Problemgeschichten. Uo. 58–65. o. Jörg Benedict: Wozu Rechtsgeschichte? – Oder von den Pathologien der Rechtswissenschaft. *Rechtsgeschichte*, 4, 2003, 14–21. o. Emanuele Conte: Una domenica piovosa. Uo. 38–40. o. António Manuel Hespanha: Legal History and Legal Education. Uo. 41–56. o. Hermann Klenner: Warum ausgerechnet keine Rechtsgeschichte? Mommsens Block! Uo. 57–60. o. Dag Michalsen: WOZU – Rechtsgeschichte? Uo. 67–73. o. James Q. Whitman: Bring back the Glory! Uo. 74–83. o. Legutóbb a *Rechtsgeschichte* című folyóirat 2015. évfolyamában jelentek meg idevágó tanulmányok, melyeket alább vesszünk figyelembe.
- ⁶ A két tudományterület nem mindig harmonikus együttélését legutóbb a ZNR egyik száma tette témájává. Vö. Christoph Dipper 2005, i. m. Pio Caroni: Rechtsgeschichte und Geschichtswissenschaft. *Zeitschrift der Neuere Rechtsgeschichte*, 2005/3–4., 287–295. o. Wolfgang Burgdorf, Cornel A. Zwierlein: Zwischen den Stühlen. Die Rechtsgeschichte aus der Sicht der allgemeinen Geschichtswissenschaft. Uo. 296–303. o. Susanne Lepsius: „Rechtsgeschichte und allgemeine Geschichtswissenschaft.” Zur Wahrnehmung einer Differenz bei den Historikern Burgdorf und Zwierlein. Uo. 304–310.
- ⁷ Michael Stolleis: Jogtörténetírás – rekonstrukció, elbeszélés, fikció? In Jakab András – Menyhárd Attila (szerk.): *A jog tudománya. Tudománytörténeti és tudományelméleti írások, gyakorlati tanácsokkal*. Budapest, 2015, 745–746. o. Ezen három terület részletes tárgyalására épült fel az 1988/89. évi törvény megindult „Graduáltintézkedés a középkori és újkorbeli jogtörténeti és jogtudományi képzésről” oktatási programja, amelynek keretében a jelen vezető német jogtörténész professzorainak egy része is iskolázódott. Vö. Szabó Béla: Új kezdeményezés a Német Szövetségi Köztársaságban a jogtörténész utánpótlás érdekében. *Jogtudományi Közöny*, 1991/8., 97. o.
- ⁸ Peter Oestmann: Normengeschichte, Wissenschaftsgeschichte und Praxisgeschichte. Drei Blickwinkel auf das Recht der Vergangenheit. In *Max Planck Institute for European Legal History Research Paper Series* No. 2014-06, <http://ssrn.com/abstract=2526811>. Thomas Duve – Peter Oestmann: Normengeschichte, Wissenschaftsgeschichte und Praxisgeschichte: Drei Blickwinkel auf das Recht der Vergangenheit. *Rechtsgeschichte*, 23, 2015, 255. o. A reakciókra vö. Wolfgang Ernst: Zur Epistemologie rechtsgeschichtlicher Forschung. *Rechtsgeschichte*, 23, 2015, 256–259. o. Inge Kroppenberg – Nikolaus Linder: „Textwort und Träger”: Eine Replik auf Peter Oestmann. Uo. 260–262. o. Kenichi Moriya: Rechtsgeschichte provoziert Jurisprudenz. Uo. 263–265. o. Andreas Thier: Zwischen Kultur, Herrschaftsordnung und Dogmatik: Erkenntnisdimensionen rechtshistorischer Forschung. Uo. 270–273. o.
- ⁹ Peter Oestmann 2014, i. m. 5. o.
- ¹⁰ Michael Stolleis 2015, i. m. 748–756. o. Az alábbiakra is.
- ¹¹ A társadalomtörténet, valamint az új történettudományi irányzatokról alapvető áttekintést ad Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest, 2006, 343–563. o.
- ¹² Gerhard Deter: Auftrag oder Überhebung? Historischer Rechtstatsachenforschung als Aufgabe der Rechtsgeschichtswissenschaft. *Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte*, 2005/3–4., 311–324. o.
- ¹³ Michael Stolleis 2015, i. m. 753–754. o.
- ¹⁴ Lásd már Coing megközelítését: „A jog mint kulturális jelenség.” Vö. Helmut Coing: *A jogfilozófia alapjai*. Ford. Szabó Béla. Budapest, 1996, 123–165. o., különösen az összefoglalást 163–165. o. Lásd még Szabadfalvi József: A jog mint történelmi-kulturális fenomén. In Szabó Miklós (szerk.): *Ius Humanum. Ember alkotta jog. Műhelytanulmányok*. Miskolc, 2001, 93–110. o.
- ¹⁵ Georg Mohr: Rechtskultur. In Stefan Gosepath – Wilfried Hirsch – Beate Rössler (Hrsg.): *Handbuch der Politischen Philosophie und Sozialphilosophie*. Bd. 2. Berlin, New York, 2008, 1983. o. Uő: Der Begriff der Rechtskultur – Programmatische Überlegungen. Universität Bremen: Wissenschaftsschwerpunkt. *Dynamik und Komplexität von Kulturen*, 2004/4., 3. o.
- ¹⁶ Már Josef Kohler: *Recht als Kulturerscheinung. Einleitung in die vergleichende Rechtswissenschaft*. Würzburg, 1885, 5. o.: „Jedes Kulturleben hat sein besonderes Recht, und jedes Recht wieder sein besonderes Kulturleben.” Idézi Heinz Mohnhaupt: Europäische Rechtsgeschichte und europäische Einigung. Historische Beobachtungen zu Einheitlichkeit und Vielfalt des Rechts und der Rechtentwicklungen in Europa. In Heiner Lück – Bernd Schildt (Hrsg.): *Recht – Idee – Geschichte. Beiträge zur Rechts- und Ideengeschichte für Rolf Lieberwirth anlässlich seines 80. Geburtstages*. Köln, Weimar, Wien, 2000, 660. o. Hasonlóan magyarul például Kondorosi Ferenc – Maros Kitti – Visegrády Antal: *A világ jogi kultúrái – A jogi kultúrák világa*. Budapest, 2008, 11. o.
- ¹⁷ A teljes mértékben áttekinthetetlen irodalom helyett az előbbieken túl Nikolaus Dimmel: Rechtskultur und sozialer Wandel - Recht, Behinderung und Hilfe im Wohlfahrtsstaat. In Christian Brünner – Wolfgang Mantl – Alfred J. Noll (Hrsg.): *Kultur der Demokratie. Festschrift für Manfred Welan zum 65. Geburtstag*. Wien, 2002, 116. o. Klaus Hansen: *Kultur und Kulturwissenschaft*. Tübingen, 2000.
- ¹⁸ Nikolaus Dimmel 2002, i. m. 116. o.
- ¹⁹ Michael Stolleis 2015, i. m. 746. o.
- ²⁰ Marcel Senn: *Rechtsgeschichte – ein kulturhistorischer Grundriss. Mit Bildern, Karten, Schemen, Registern, Biographien und Chronologie*. Zürich, 2007⁴.
- ²¹ Silvia Serena Tschopp – Wolfgang E. J. Weber: *Grundfragen der Kulturgeschichte* (Kontroversen um die Geschichte). Darmstadt, 2007, 75–81. o. Achim Landwehr: *Kulturgeschichte*. Stuttgart, 2009, 8–13. o. Rövid bemutatására magyarul lásd Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán – Szívós Erika: Művelődéstörténet, kultúrtörténet. In Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest, 2006, 399–404. o.

- ²² Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán – Szívós Erika 2006, i. m. 403–404. o.
- ²³ Martin P. Schennach: *Recht – Kultur – Geschichte: Rechtsgeschichte und Kulturgeschichte. Wissenschaftshistorische und methodische Annäherungen. Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte*, 36, 2014/1–2., 9–10. o.
- ²⁴ Vö. példaként Ute Daniel: *Kompendium Kulturgeschichte. Theorien, Praxis, Schlüsselwörter*. Frankfurt a. M., 2001, 297–379. o. Achim Landwehr 2009, i. m. passim. Bódy Zsombor, Ö. Kovács József 2006, i. m. passim.
- ²⁵ Az ilyen jellegű kritikára lásd például Barbara Stollberg-Rilinger: *Verfassungsgeschichte als Kulturgeschichte. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germ. Abt.* 127 (2010), 27. Vö. Martin P. Schennach 2014, i. m. 11. o.
- ²⁶ Ezt igazolja – már tankönyv szinten is – többek között Marcel Senn, 2007 i. m. Randall Lesaffer: *European Legal History. A Cultural and Political Perspective*. Cambridge, 2011⁴, 5–8. o. A jogtörténeti eredmények történészek általi elhanyagolását teszi szóvá német viszonylatban Susanne Lepsius 2005, i. m. 307. o.
- ²⁷ Egy rövid tudománytörténeti áttekintésre vö. többek között Martin P. Schennach 2014, i. m. 25–29. o. Magyarul Kajtár István 2004, 29–30. o.
- ²⁸ Marcel Senn: *Kulturgeschichte und Rechtsstudium*. In Bernd Marquart – Alois Niederstätter (Hrsg.): *Das Recht im kulturgeschichtlichen Wandel. Festschrift für Karl Heinz Burmeister zur Emeritierung*. Konstanz, 2002, 341–353. o.
- ²⁹ Martin P. Schennach 2014, i. m. Heinz Mohnhaupt 2000, i. m. 660–661. o.
- ³⁰ Michael Stolleis: *Rechtsgeschichte. Verfassungsgeschichte*. In Hans-Jürgen Goertz (Hrsg.): *Geschichte. Ein Grundkurs*. Reinbek, 1998, 356–357. o. Martin P. Schennach 2014, i. m. 17. o.
- ³¹ Manfred Rehinder: *Die Rechtstatsachenforschung im Schnittpunkt von Rechtssoziologie und soziologischen Jurisprudenz*. In uő: *Abhandlungen zur Rechtssoziologie*. Berlin, 1995, 55–58. o.
- ³² Erről vö. Martin P. Schennach 2014, i. m. 29–31. o.
- ³³ Ebben a széles értelemben alkalmazza a fogalmat többek mellett a maiak közül például Lück is. Vö. Heiner Lück: *Rechtsarchäologie*. In Heinrich Beck – Dieter Geuenich – Heiko Steuer (Hrsg.): *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. Bd. 24. Berlin, New York, 2003². 240–246. o. A jogi archeológián belüli rendszerezési kísérletekre vö. uő: *Was ist und was kann Rechtsarchäologie? Denkströme. Journal der Sächsischen Akademie der Wissenschaften*, 2012/8., 35–55. o. Lásd még Louis Carlen: *Rechtsarchäologie*. In Adalbert Erler – Ekkehard Kaufmann (Hrsg.): *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*. Bd. 4. Berlin, 1990, 268–272. o.
- ³⁴ Újólag felhívható a figyelem a német nyelvterületre kiterjedő rövid, de informatív tudománytörténeti összefoglalásra. Vö. Martin P. Schennach 2014, i. m. 25–29. o.
- ³⁵ Louis Carlen: *Gegenstand, Volksgut und Bild als Rechtsquellen*. In Louis Carlen (Hrsg.): *Recht, Geschichte und Symbol. Aufsätze und Besprechungen*. Hildesheim, 2002, 190–201. o.
- ³⁶ Louis Carlen: *Volksgut, Rechtliche*. In Adalbert Erler – Ekkehard Kaufmann (Hrsg.): *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*. Bd. 4. Berlin, 1990, 999–1004. o.
- ³⁷ Adalbert Erler: *Rechtssymbolik, Rechtssymbole*. In Adalbert Erler – Ekkehard Kaufmann (Hrsg.): *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*. Bd. 4. Berlin, 1990, 380–384. o. Heiner Lück: *Rechtssymbolik*. In Heinrich Beck – Dieter Geuenich – Heiko Steuer (Hg.): *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. Bd. 24. Berlin, New York, 2003².
- ³⁸ Gernot Kocher: *Zeichen und Symbolik des Rechts. Eine historische Ikonographie*. München, 1992. Colette Brunschwig: *Rechtsikonographisches „Update“ für die Rechtsarchäologie. Rechtsarchäologie im Dienste der Visualisierung heutiger Rechtsnormen*. In Peter Landau – Hermann Nehlsen – Mathias Schmöckel (Hrsg.): *Karl von Amira zum Gedächtnis*, Frankfurt, 1999, 51–73. o.
- ³⁹ Martin P. Schennach 2014, i. m. 27–28. o.
- ⁴⁰ Heiner Lück 2003, i. m. 240. o. Uő. 2012, i. m. 38. o. Martin P. Schennach 2014, i. m. 29. o.
- ⁴¹ Stipta István 2016, i. m. Uő: *A Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet című tanulmánykötet méltatása. Jogtörténeti Szemle*, 2009/3., 45–47. o.
- ⁴² A legfontosabb gyűjteményes kötetekben szinte a teljes hazai jogtörténész közösség jelentkező tanulmányokkal a társtudományok további képviselői mellett. Vö. Mezey Barna (szerk.): *Jogi kultúra, processzusok, rituálék és szimbólumok*. (Biblioteca iuridica, Acta congressuum.) Budapest, 2006. Justitiától a bírói pálcáig (Jogi kultúra, processzusok, rituálék és szimbólumok). *Jogtörténeti Szemle*, 2007 különszám. Mezey Barna – Nagy Janka Teodóra (szerk.): *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet: Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből*. (ELTE Jogi Kari tudomány 1.) Budapest, 2009. Mezey Barna (szerk.): *A szimbólumok üzenete. A jogi kultúra jelképei: eljárások, szokások, formák és tárgyak*. (ELTE Jogi Kari tudomány 14.) Budapest, 2011. Néhány monográfia is megemlítendő: Kengyel Miklós: *Perkultúra. A bíróságok világa – a világ bíróságai*. Budapest, Pécs, 2011. Bódiné Beliznai Kinga: *A bíbor méltóság, a sárga árulás: Szimbólumok és rituálék a jogtörténetben*. Budapest, 2014.
- ⁴³ Kajtár István 2004, i. m. 29.
- ⁴⁴ Nem kell másra gondolnunk, mint arra tudományos vitára, amely az európai jogi kultúra történeti vonatkozásaival kapcsolatban kibontakozott az utóbbi évtizedekben, és melynek olyan korszakos résztvevői voltak, mint Wieacker vagy Coing. A teljesség igénye nélkül vö. Helmut Coing: *Das Rechts als Element der europäischen Kultur. Historische Zeitschrift*, 238, 1984, 1–15. o. Franz Wieacker: *Voraussetzungen europäischer Rechtskultur*. In *Bursfelder Universitätsreden* 4. Göttingen, 1985. 5–31. o. Uő: *Konstituenten der okcidentalen Rechtskultur*. In Okko Behrends – Malte Diesselhorst – Wulf Eckart Voß (Hrsg.): *Römisches Recht in der europäischen Tradition. Symposium aus Anlaß de 75. Geburtstages von Franz Wieacker*. Edelsbach, 1985, 355–364. o. Reiner Schulze: *Die europäische Rechts- und Verfassungsgeschichte: Zu den gemeinsamen Grundlagen europäischen Rechtskultur*. (Vorträge, Reden und Berichte aus dem Europa-Institut 261.) Saarbrücken, 1991. A vita legújabb összefoglalására és a kapcsolatos gazdag irodalomra vö. Thomas Duve: *Von der Europäischen Rechtsgeschichte zu einer Rechtsgeschichte Europas in globalhistorischer Perspektive. Rechtsgeschichte*, 20, 2012, 23–24. o.
- ⁴⁵ Csak példaképpen néhány alapvető munka és tanulmánygyűjtemény a jogi kultúra fogalmához: Lawrence M. Friedmann: *Legal Culture and Social Development. Law and Society Review*, 29, 1969, 29–44. o. Stig Jørgensen – Juha Pöyry – Varga Csaba (Hrsg.): *Tradition and Progress in Modern Legal Cultures. Tradition and Fortschritt in den modernen Rechtskulturen*. (Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, Beiheft 23.) Stuttgart, 1985. Eberhard Mock – Varga Csaba (Hrsg.): *Rechtskultur – Denkkultur. Ergebnisse des Ungarisch-Österreichischen Symposiums der Internationalen Vereinigung für Rechts- und Sozialphilosophie 1987*. (Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, Beiheft 35.) Wiesbaden, 1987. Thomas Raiser: *Das lebende Recht. Rechtssoziologie in Deutschland*. Baden-Baden, 1999³. Varga Csaba: *Jogi elméletek, jogi kultúrák*. Budapest, 1994. Karácsony András: *A jogi kultúra mint kutatási tárgy*. In Szalma József (szerk.): *A magyar tudomány napja délvideken. Újvidék*, 2007, 5–22.
- ⁴⁶ Nikolaus Dimmel 2002, i. m. 118–119. o. Werner Gephart: *Gesellschaftstheorie und Recht. Das Recht im soziologischen Diskurs der Moderne*. Frankfurt, 1993, 52–53. o.
- ⁴⁷ Thomas Raiser 1999, i. m. 318. o.
- ⁴⁸ Meghatározó jelentőségűek voltak Lawrence M. Friedmann 1969, i. m. 34–35. o. gondolatai.
- ⁴⁹ Ezt a megkülönböztetést a magyar irodalomban a „belső” (jogász) és a „külső” (laikus) jogi kultúra kettősekként ragadják meg. Vö. Kondorosi Ferenc – Maros Kitty – Visegrády Antal 2008, i. m. 12.
- ⁵⁰ Lawrence M. Friedmann: *The Republic of Choice. Law, Authority, and Culture*. Cambridge, Mass., 1990, 213. o.

- ⁵¹ Harriet Rudolph: Rechtskultur in der frühen Neuzeit: Perspektiven und Erkenntnispotentiale eines modischen Begriffs. *Historische Zeitschrift*, 278, 2004, 350–351. o.
- ⁵² Helmut Coing 1996, i. m. 124–128, 163–166. o.
- ⁵³ Boros László: Rechtskultur – Politische Kultur. In Eberhard Mock – Varga Csaba 1987, i. m. 14–18. o.
- ⁵⁴ Kondorosi Ferenc – Maros Kitti – Visegrády Antal 2008, i. m. 11. o.
- ⁵⁵ Harriet Rudolph 2004, i. m. 355, 359. o. Mint már említettük, a jogtörténet-tudományban is lejátszódik tehát az a folyamat, amely az általában a történettudományban: az elit iránti érdeklődést részben felváltja a tömegjelenségek, a mindennapok jogtörténeti vizsgálata. Az első áttörést ez irányban a kriminalitástörténeti kutatások jelentették.
- ⁵⁶ A két jogtörténeti kutatási törekvés közötti átjárás szükségességét szerintem az is jelzi, hogy a tárgybeli kölcsönhatások ellenére például a legújabb, 2010 óta megjelenő német jogtörténeti folyóirat, melynek címe *Rechtskultur*, s amely jelentős mértékben kíván kapcsolódni az új kultúrtörténet módszertani és tematikai elvárásaihoz, eddigi tematikus számaiban került a jogi kultúrtörténet által is megragadható témák felvételét. Az eddigiekben többek között az idegen jogi kultúrák tudatosulásával, a recepciós folyamatok, illetve a „legal transplants” előfeltételeivel vagy a jogteremtés és jogalkalmazás multidimenziális kontextusba helyezésével foglalkoztak a számok, amellyel hogy teret engedtek bizonyos kommunikációelméleti megközelítéseknek is. Vö. *Rechtskultur. Zeitschrift für Europäische Rechtsgeschichte*. <http://www.uni-regensburg.de/rechtswissenschaft/buergerliches-recht/loehning/edition-rechtskultur/zeitschrift-rechtskultur/index.html> (2017.02.05.). Kritikusan erről vö. Martin P. Schennach 2014, i. m. 18–19.
- ⁵⁷ Az alábbiak Rudolph felvetéseinek továbbgondolásán alapulnak. Vö. Harriet Rudolph 2004, i. m. 367–373. o.
- ⁵⁸ A jogtudat történeti vizsgálata kapcsán utalhatunk arra a tényre, hogy a középkori és kora újkori jogfelfogás szerint általában csak azon bűnözők voltak elítélhetők, akik ismerték a tetteiket tiltó normákat és a kapcsolódó szankciókat. Vagyis az állam képviselőinek kellett a megfelelő publikációs lehetőségekről gondoskodniuk, míg a modern jogállamban az egyén felelőssége a „jogismeret megszerzése”. Vö. Harriet Rudolph 2004, i. m. 367–368. o. Nyilvánvaló a különböző – a jogi archeológia kutatási területére eső – tudatosító eszközök jelentősége.
- ⁵⁹ Thomas Raiser 1999, i. m. 349. o.
- ⁶⁰ Rudolph megállapítása szerint a magasabb intern jogtudat esetén épenséggel csökken a jogi döntések elfogadottsága. Vö. Harriet Rudolph 2004, i. m. 370. o.
- ⁶¹ Wolfgang Ernst: Zur Epistemologie rechtsgeschichtlicher Forschung. *Rechtsgeschichte*, 23, 2015, 259. o.
- ⁶² Marie Therese Fögen éppen ebben határozta meg a jogtörténet lényegét. A jogtörténet szerinte a jogosról és a jogellenesről folytatott kommunikációval foglalkozik, és ezen diszkussziót tükrözik az adott korban legkülönbözőbb források, amelyekben ez a „párbeszéd” manifesztálódhatott. (Ezek a források azonban nem csak a szokásos jogtörténetileg relevánsnak tartott szövegek lehetnek – Sz. B.) Vö. Marie Therese Fögen: *Rechtsgeschichte – Geschichte der Evolution eines sozialen Systems. Rechtsgeschichte*, 1, 2002, 15. o.
- ⁶³ Wolfgang Ernst 2015, i. m. 256. o. A modern jogász fejjel egyedül elfogadható jogi eredményre törekvést azonban a jogtörténeti kutatásokban hiba lenne abszolutizálni, mivel a történeti forrásokból kiolvasható gyakorlat nem mindig felel meg ezen pozitivisták (szakmai-„szakbarbár”) racionalitásnak. Erre figyelmeztet Peter Oestmann 2014, i. m. 7. o.
- ⁶⁴ Helmut Coing: *Aufgaben des Rechtshistorikers*. (Sitzungsberichte der Wissenschaftlichen Gesellschaft an der Johann-Wolfgang-Goethe Universität Frankfurt a. M. 13.) Wiesbaden, 1976, 145–184. o.
- ⁶⁵ Michael Stolleis 2015, i. m. 765. o.
- ⁶⁶ Peter Oestmann 2014, i. m. 1. o.
- ⁶⁷ Peter Oestmann 2014, i. m. 6. o.
- ⁶⁸ Michael Stolleis 2015, i. m. 757. o.
- ⁶⁹ Kenichi Moriya 2015, i. m. 264. o.
- ⁷⁰ Vö. Christof Dipper 2014, i. m. 130. o.

Szabó István

Közjogi hagyományok és jogtörténet

Napjainkban a jogtörténet oktatásának céljáról is disputák folynak. A jogászképzés jelenlegi rendszere a történeti tárgyakat az ún. szakmai alapozó ismeretek körébe sorolja. Ezen tárgyak fő feladata a gimnáziumiból az egyetemi padokba éppen csak átült hallgatóknak az első impulzusok megadása, vajon mi is az a jog, mi is az a jogtudomány. A tételes jogi tárgyakat oktató kollégáink elvárása pedig az, hogy az alkotmányjog, a büntetőjog, a polgári jog oktatását ne a semmiből kelljen megkezdeni. Mindez tárgyait tanrendi elhelyezését is determinálja, azok a jogász szak mintatantervében, szinte minden hazai jogi karon, az első két félévben szerepelnek.

Pedig tárgyait, mint arról már sokat beszélgettünk, magasabb évfolyamokon oktatva, a jogi műveltség kiszé-

lesítését is szolgálhatnák. Persze ez a funkció most sem kizárt, de nem vitatható, hogy a tételes jogi tanulmányok után lényegesen hatékonyabb lenne. Leginkább római jogász kollégáinktól hallhatjuk, mennyivel többet tudnának adni a hallgatóknak, ha a polgári jog befejezése után oktatnának a tárgyat. És azért mondtam, hogy tárgyait szinte minden kar jogász mintatantervében az első éven szerepelnek, mert az ELTE-n az Egyetemes jogtörténetet jelenleg is eme másodikként említett funkcióval oktatják. S persze az előadásom tárgyát képező közjogi hagyományokról is teljesen másként lehetne beszélni, ha a hallgatók mire a mi tárgyait felveszik, például már tudnák, mit is jelent az, hogy jogállam.

Az oktatás mellett azonban arról sem szabad megfeledkezni, hogy kutatási tevékenységet is folytatunk, és mivel az akkreditáció folyamán oktatásra való felkészültségünket elég jelentős részben kutatási tevékenységünkkel igazoljuk, a két tevékenység (oktatás és kutatás) munkánk során szorosan össze is kapcsolódik.

Az is természetes, hogy az ismeretalapozó „kényszer” csak az oktatásban áll fenn, a kutatásban a második funkció (a jogi műveltség kiterjesztése) dominál. De a kény-